

ARAŞTIRMA MAKALESİ



Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 109-119, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 20.05.2020 Kabul Tarihi: 22.06.2020

ESKİ KÜLTÜRLERDE AY’LA İLGİLİ BAZI KAVRAMLARIN KIPÇAK SÖZLÜKLERİNE YANSIMASI

*Reflection of Some Concepts Related to The Moon to Kipchak Dictionaries in
Ancient Cultures*

Pelin KOCAPINAR*

ÖZ

Gökyüzüyle ilgili olaylar ve kavramlar, gök cisimlerinin hareketleri, eski çağlardan beri dikkat çekmiş; insanların yaşamlarını kolaylaştırması, zamanın belirlenmesi için de değerlendirilmiştir. Güneş gibi Ay’ın da belli dönemlerde, Türklerde ve diğer toplumlarda kutsal kabul edildiği olmuştur. Gök cisimlerinin ve olaylarının her kültürde bıraktığı izlenimler, ilgili kavramların bazı şeylere benzetilerek dillendirilmesi, toplumun benimsediği değerlerle de ilişkilidir. Makalede, ay ve ilgili bazı kavramların Kıpçak sahasının kuzey ve güneyinde yazılan, Kıpçak Türkçesi söz varlığını içeren sözlüklere nasıl yansıdığı ele alınmıştır. Güneyde, Müslümanlığın ve Arapçanın etkisindeki Kıpçak Türkçesi sözlükleriyle kuzeyde, Hristiyanlık etkisinde yazılan Kıpçak sözlükleri arasındaki fark, pek çok yönden açıkça görülmektedir. Sadece ay ve ilgili kelimelerde bile bu durum kendisini hissettirmiş, yazıda örnekleriyle, açıklamalarıyla, dikkat çeken noktalarıyla, farklılıklarıyla konu aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ay, Kıpçak Türkçesi, Kıpçak Türkçesinin Söz Varlığı.

ABSTRACT:

The events and concepts related to the sky, the movements of the celestial bodies have attracted attention since ancient times; it has also been evaluated to make people's lives easier and to determine time. The Moon, like the Sun, has been considered sacred in certain periods, Turks and other societies. The impressions left by celestial bodies and events in every culture, and the related concepts being compared to certain things are also associated with the values adopted by the society. In the article, how the moon and some related concepts are reflected in the dictionaries written in the north and south of the Kıpçak area, containing the Kıpçak Turkish vocabulary. In the south, the difference between the Kıpçak Turkish dictionaries under the influence of Islam and Arabic and the Kıpçak dictionaries written under the influence of Christianity in the north can be clearly seen in many ways. Even in the month and the related words, this situation made itself felt, and the article tried to illuminate the subject with its examples, explanations, points of interest and differences.

Key Words: Moon, Kipchak Turkish, Vocabulary of Kipchak Turkish.

GİRİŞ

Gökyüzüyle ilgili olaylar ve kavramlar, insanlık tarihinde önemli olmuş, dikkat çekmiştir. İnsanlar, çok eski çağlardan beri gök cisimlerinin devamlılık arz eden hareketlerinden zamanı belirlemeye çalışmışlardır. Güneşle ayın hareketlerinden yola çıkarak güneşin doğuşu ve batışı, ayın şekil değiştirmesi gibi çeşitli olayları gözlemlemiş; yıl, mevsimler, ay, gündüz ve gecenin hesaplanması gibi zamanı, zamanın bölümlerini belirlemiş; bunun sonucunda da çeşitli yaşamsal faaliyetleri gerçekleştirmek için hayatı daha da kolaylaştırmışlardır.

*Dr. Öğretim Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı, e-posta: pelinkocapinar@karatekin.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9752-725X>

Bu gök cisimlerinin ve olaylarının her kültürde bıraktığı izlenimler de farklı olmuştur. Alanla ilgili kavramların toplumdaki topluma, hatta aynı toplumda bölgeden bölgeye değişiklik göstermesinin yanında topluma yansımaya göre kavramla ilgili yapılan benzetmelerin de her millette ve dilde aynı olmayışı, bunu gözler önüne seren ve sıkça rastlanan bir durumdur.

Kavramların eskiden beri çeşitli nesnelere, olaylara benzetilerek dillendirilmesi, toplumun benimsediği değerlerle de ilişkili olup bir anlamda bu adlandırmalar o toplumun kültürünü de yansıtmaktadır.

Gök cisimleri, çok eski dönemlerden bu yana insan hayatında ciddi yer tutmuştur. Ay, yıldız, güneş, gezegen gibi gök cisimleri ile birlikte gök, zamana ve inanç sistemine göre değer derecesi değişse de Türklerde ve diğer toplumlarda önemli ve kutsal sayılmıştır. Özellikle, güneş başta olmak üzere ay ve yıldızlar hem kutsal kabul edilmiş, eski çağlardaki bazı topluluklarda tapınılan varlıklar da olmuş hem de zamanı belirlemede insanlara yardımcı oldukları için ayrı bir yere sahip olmuşlardır.

Ay ve güneş, eski Türklerle göre insanlara iyilik getiren, onları koruyan, iki kutlu, güçlü varlık olup güneş sıcağın, ay soğuğun sembolüydü (Ögel 2014: 250). Şamanlığa bağlı olan Göktürkler de ay ve güneşi kutsamışlardır, sonrasında da güneş ve aya verilen değer devam etmiştir. Kutadgu Bilig’de Yusuf Has Hacib’in, kahramanlarından birine *Kün-Togdı*, diğerine *Ay-Toldı* dediği ve bu tür isimlerin halk ağızlarında, destanlarda kullanıldığı bilinir. Bu tür adlandırmalar, daha çok Oğuz Kağan destanındaki Ay ve *Gün* adlı oğulların isimlerinin yansımaları olarak kendisini göstermiştir. Manas destanı gibi Türklerin pek çok destanında genellikle, erkek veya dişi olsun, kahramanların ay ve güneşle ifade edildiği görülür (Caferoğlu 2012: 21-23).

Caferoğlu, şeklen Moğolca, anlamca Türkçe olan ay ve gün kültürünü yansıtan kişi adlarına örnekler de verir. Sara karba, Ay-toğdı’nın; Naron-karba, Kün-dogdı’nın; Sara hatun, Ay hatun’un tercüme olduğu gibi. Sonuçta Ay ve gün terimleri, eski totemizm, eski Türk şaman veya başka dinden kalan unsur olarak kült şeklinde Türk antroponim ve toponiminde kendisini göstermiştir (Caferoğlu 2012: 25-26).

Bu yazıda, tarihî Kıpçak Türkçesinin üç alanındaki eserlerde [Codex Cumanicus’un (14.yy. başı), Memlûk sahasının (14-15.yy.) ve Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin eserlerinde (16-17.yy.)] kullanılan ay ile ilgili söz varlığının dile yansımaları yanında insanlık tarihindeki kozmolojik, dinî, edebî, kültürel yeri de ele alınacaktır. Bunun için söz konusu üç alanın aşağıdaki sözlüklerinde yer alan, konuyla ilgili söz varlığı dikkate alınmıştır:

R. Toparlı vd.’nin *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü (KTS)*; M.Argunşah ve G. Güner’in *Codex Cumanicus (CC: CC I, CC II)*; G.Güner’in *Resûlî Sözlüğü’nün Türkçe Söz Varlığı (RS)* ve E. Eminoğlu’nun *Kitâbü’l-Ef’âl - Kıpçakça Satır Arası Sözlük (KE)* eserleri ile Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinde konuyla ilgili Türkçe kelimelerin de değerlendirildiği Alexander Garkavets’in *Kıpçakskoye pis'mennoye naslediye, Tom III, Kıpçakskiy slovar (EK)* adlı sözlüğü, çalışmamızı yönlendirecektir.

İNCELEME

Bilindiği gibi eski çağlardan beri Güneş, gökyüzüyle ilgili olaylarda, hayatın içinde ve pek çok inançta önde gelmiştir. Ögel’e göre Uygurlar, MS. 763’te Mani dinini benimseyince ay, daha fazla önem kazanmaya başlamıştır. Ayı da yaratan bir Ulu Tanrı olduğuna inanıldığı için, Tanrı olarak Türkler ve Hunlarda görülmeyen ay, Mani ve Buda dinleri benimsedikten sonra Uygur Türklerinde “Ay Tengri” olarak karşımıza çıkmıştır. Hatta, eski Uygur yazılarında Hz. İsa için “Yaruk Ay Tengri” kelimeleri kullanılmış ve Ögel, konuyla ilgili Manichaica III’ten örnekler de vermiştir: “Küçlög iki yaruk Kün, Ay Tengri”; “iki Kün, Ay Tengri küçin...” gibi (Ögel’den 2014: 237, 255).

H.N. Orkun, Le Coq'un Buda mabedinde bulduğu ve yayımladığı Göktürk harfli Turfan metinlerinin birinden alınan *yaruk ay tenrike* ifadesini "parlak ay tanrıya" olarak aktarmıştır. Orkun, bu Maniheist eserlerin dilinin Türkçe ve Orta Farsça olduğunu, her iki dilin söz varlığını yansıttığını da belirtir (Orkun 1994: 367).¹

Ögel'in ifade ettiği gibi Ay ışığı, Mani dininin de ana prensiplerinden olup yukarıdaki ifadelerin köklerini oluşturmaktadır (Ögel 2014: 255).

Hem kutsal kabul edilen hem de zamanı belirlemede önemli işlev gören ayın, hareketleri ve farklı görünüşleri ile ilgili tarihî Kıpçak sahasındaki sözlere geçerken önce ayı ifade eden isim, isim soylu, tamlama şekillerini; sonra ay kelimesiyle ilgili fiilleri ele alarak inceleyelim:

a. İsim ve İsim Soylu kelimelerle Ay

Kıpçak eserlerinden ay ile ilgili söz varlığı ele alınırken doğma, batma, tutulmayla ilgili sözler hem güneş hem ayla ilgili olduğu için burada, ay ve güneşle ilgili sözler birlikte verilmiştir.

Güneş kelimesi Kıpçak Türkçesi eserlerinde Türkçe *kuyaş* olarak BM, Kİ, KK ile CC I, II ve KE'de; *kün* olarak BM, DM, Kİ MG, TA, TZ ile CC I, II, KÉ ve RS'de; *küneş* olarak BV, Gİ, GT, İM, KF, KFT, Kİ, KK, MG, MS, RH, TA, TZ'de; *künes* olarak "Güneş, güneş ışığı" anlamında TA'da bulunur.

Güneş anlamı, CC I, II'de *kuyaş ve kün*; EK'de ise *günâş, künâş, kün'*, *xoyaş, xuyaş* kelimeleriyle verilmiştir. GT'deki Arapça kökenli *şems* terimine, EK'de de rastlanır.

KTS

ay (I) Ay, kamer (BM, BV, DM, Gİ, GT, İM, İN, Kİ, KF, KK, MG, TA, TZ)

tolun Dolunay (GT)

yengi ay hilal, yeni ay (TA)²

ay tolun Dolunay (TA, TZ)

çıkan ay Dolunay, kamer (BM)

kiren ay Ayın batması (BM)

Kiren ay örneğinde, muhtemelen ayın batmasının görüntüsünden dolayı bir yere girmesi şeklinde düşünüldüğü bu sözün türetilmesi dikkat çekicidir.

RS'de konuyla ilgili isim soylu Türkçe söz varlığı şöyledir:

ay 2. Dünya'nın uydusu olan gök cismi, Ay.

yañı ay hilâl

tolu ay dolunay

KE

ay 1. ay, hilal.

yañı a. yeni ay, hilal.

toğku Doğma, güneş ortaya çıkma.

¹ Eski çağlarda İran'dan çıkıp Mezopotamya ve Anadolu'ya geçen, hatta Ermenistan'da (Armenia) bir devlet kültürüne dönüşen Pers kökenli Mithra inancının etkisi, sadece batıda değil doğuda, Eski Uyurlarda da görülür. Tokyürek, Soğd ve Part Maniheizmi'nde ışık, güneş olarak gösterilen Tanrı Mithra'nın, Uygur Mani metinlerinde *Buddha* olarak belirtildiğini açıklar (Tokyürek 2019: 474).

²Buradaki *yengi ay* kelimesi, diğer eserlerdeki *yañı ay* kelimesiyle aynıdır. Eski metinleri günümüz Türkçesine aktarırken damak n sesi ve bu sesin çevresindeki diğer harflere etkisi, bazı sözlerin bitişik veya ayrı yazılması, kişiden kişiye göre farklı şekillerde gösterilmektedir. Okuyana göre bu kelimelerin farklılaşması, sanki eski insanların da o şekilde ayırdıkları izlenimini vermektedir. Aslında bu farklılık, metin üzerinde çalışan kişilerden kaynaklanmaktadır. Kelimenin aslı kalındır ve DLT'de "yeni" anlamındaki bu kelime, *yañı* şeklindedir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 949). Y'nin inceltici etkisinden dolayı sonradan "yeni" olmuştur. Kelimenin aslına bakıldığında ve diğer çalışmaların KTS'ye göre daha güncel olduğu düşünüldüğünde kelimenin *yañı* olarak okunması uygun görülmektedir.

küntoĝku yer doğu, güneşin doğduğu yer.

Aşağıdakiler ise KTS'deki *ay* ile ilgili Arapça kullanımlardır:

kamer Ar. Ay (GT, MG)

bedr (II) Ar. Dolunay (Gİ, GT, KF)

hilal Ar. Hilal (Gİ, GT, KF)

küsuf Ar. Güneş tutulması (Gİ, KF)

Ay ışığı, bugün de dikkat çeken, üzerinde konuşulan, yazı, şiir, şarkı sözleri yazarken ifade edilen bir söz olarak eskiden beri kullanılmaktadır. Kıpçak sahasında da örnekleri görülmektedir:

KTS

yarıĝ (II) Ay ışığı, mehtap (BM)

aydın 2. Ay ışığı (TA)

Ay ışığının, Mani dininin temel prensiplerinden olduğunu belirten Ögel, yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi, eski Uygur şiirlerinde “ay” kelimesiyle beraber “aydınlık” sözünün de geldiğini örneklendirerek açıklar (Ögel 2014: 255).

Kıpçak sahasında da bunun örnekleri vardır. Yukarıda, TA'da rastlanan *aydın* kelimesi, RS'de de “aydınlık” yanında ayrıca “ay ışığı” anlamında da kullanılmıştır:

aydın 2. mehtaplı

DLT'de “aydınlık, ışıklı, parlak; ışık” anlamında kullanılan *yaruk* kelimesinin (Ercilasun - Akkoyunlu 2014: 956), Kıpçak Türkçesi eserlerinden *Tuhfetü 'z-Zekiyye'*de de aynı anlamda ancak daralmaya uğrayarak *yarıĝ* şeklinde yer aldığını; *Kitâb-ı Mecmû-i Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugali* ile *Bülĝatü 'l-Müştak'*ta ise ayın ışığı için ayrıca kullanıldığını görüyoruz.

CC I

ay (II) 1. Dünyanın uydusu olan gök cismi, ay.

tovuş doğuş, doğma

batış batı

kün batışı batı, güneşin battığı taraf.

kün tovuşu doğu, güneşin doğduğu taraf.

CC II

ay 1. Dünyanın uydusu olan gök cismi, ay.

toguş doğuş, doğma

tuvuş güneşin doğduğu taraf, doğu

batış güneşin battığı taraf, batı

kün toguş doğu, güneşin doğduğu taraf

kün tovuş doğu, güneşin doğduğu taraf

EK

ay¹ 1. Ay; ay, hilal (gökyüzündeki)

Ay Ay

batış batı, gün batımı

künbatış, künbatışı gün batımı, batı

küntoĝuş, küntoĝuşu gün doğumu, doğu

toĝuş ~ tovuş ~ tovuş gün doğuşu, doğu

Yukarıdaki örneklere göre, Kıpçak sahasının önemli ses olaylarından biri olan g>v değişimine CC ve EK'de rastlanmaktadır. Dönemin standart dilinde *toguş* şeklinde olan kelimenin CC I'de *tovuş*, CC II'de hem *toguş* hem *tuvuş* biçimlerini, EK'de ise CC'deki üç şeklini de görüyoruz.

Toğuş kelimesinin *tovuş* olması, Kıpçak Türkçesindeki g>v değişimiyle açıklanırken *tuvuş* kelimesi de “u” sesinin gerileyici benzeşme etkisiyle açıklanabilir. Böylece Kıpçak Türkçesinde, kelimenin standart Türkçedeki şekliyle beraber hem karakteristik özellik olan hem de başka ses olaylarının etkisiyle değişime uğrayan şekillerini, bu üç kelimedede görebilmekteyiz.

CC'de aynı kelimenin üç biçimine de rastlanmaktadır. Dikkat çekici olan ise CC I'de kelimenin, sadece *tovuş* şekli görülürken CC II'de *toguş* ve *tuvuş* olarak karşımıza çıkmasıdır. EK'de ise üç biçim de görülmektedir.

Ayrıca kelimeler arasında belirtisiz isim tamlamasının, *künbatışı*, *küntoğuşu* gibi iyelik ekli olan ve *künbatış*, *küntoğuş* gibi iyelik eksiz olan şekillerine, ikili biçimlere de rastlanmıştır.

Çeşitli sebeplerle Ermeni-Kıpçak ilişkilerinin artması, dile de yansımıştır. Ermenilerin, Kıpçak Türkçesi sözlerini alırken Türklerin de kullandığı, Arapça gibi Türkçeye başka dillerden geçen kelimelerini de alıntılattığını, *Kamer* kelimesinin sözlüğe girmesinden anlıyoruz: **Ġamar** Ay (Garkavets 2010: 558).

Eski astronomi metinlerinin anlaşılması için bazı kaynakları tarayarak bu astronomi terimlerini ve anlamlarını ele aldığı sözlük denemesinde Y. Unat, bunlardan bazılarının bugünkü karşılıklarını da göstermeye çalışmıştır. Örneğin *Ay* kelimesini *El-Kamer* kelimesine gönderme yaparak şöyle açıklamıştır:

El-Kamer: Ay: 1) (Eskiden) birinci gezegen. 2) Yer'in uydusu (Unat 2000: 665).

Çalışmada yer alan Arapça *Hilâl* kelimesi, Türkçe *Ay* kelimesi ile bu kez Farsça +çA küçültme ekinin birleşmesiyle oluşan ve bugün kız ismi olarak da kullanılan *Ayça* kelimesiyle açıklanmıştır.

Hilal: Ayça: Ay'ın yarım daireden daha küçük görünüşü (Unat 2000: 658).

EK'de bazı Türkçe ve Ermenice kavramları yansıtan sembol ve simgeler, sözlüğün alfabetik sıralamasına başlarken madde başı olarak verilmiştir. *Güneş* kelimesinde olduğu gibi, *Ay* ile ilgili semboller ile karşılıkları Türkçe olan sözler, yanlarındaki dikkat çekici açıklamalarıyla verilmiştir (Garkavets 2010:13):

☉ 1. Ay (İşaret genellikle ayın ilk çeyreği)

☾ Ay (Genellikle ay işaretinin pazartesi ve son çeyreği ifade ettiği kabul edilir.)

☽ Ay, gümüş.

Ayın coğrafi konumu, özellikleri genel olarak herkes tarafından bilinirken Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi sözlüğünde rastlanan bu ifadelerle ayın, *pazartesi* ve *gümüş* ile ilgisi için aşağıdaki ek bilgilere ihtiyaç duyulmaktadır.

Ay kelimesinin gümüşle ilgisinin çağlar öncesinden geldiği görülmektedir.

Antik kaynaklarda Babilliler veya Keldanililer tabirleri, genellikle aynı topluluğu ifade eder. Keldaniler tarafından, beş gezegen ile ay ve güneşe, ilahların özel tecellileri, onların tercümanları olarak bakılmış, her bir gezegen bir tanrıya işaret etmiş, o tanrının adıyla çağrılmış, her gezegen ile ilişkilendirilen tanrı için renk de belirlenmiştir. Utarit'in (Nebo) renginin mavi, Zühre'nin (İştar) beyaz, Merih'in (Nergal) kırmızı, Müşteri'nin (Marduk) erguvani, Zuhal'in (Ninip) siyah, Ay'ın (Sin) gümüş, Güneş'in (Şamas) altın renginde olması gibi (Kızıl 2013: 119).

İlk çağlardan beri ay, güneş ve bu gezegenlerin her birinin yedi elementle (altın, gümüş, cıva, bakır, demir, kalay ve kurşun) bağlantısı kurularak renklerinden ötürü altın Güneş'le, gümüş Ay'la ilişkilendirilmiştir. Gümüş, Ay tanrısı Sin ile ilgili olup Altın, Güneş tanrısının yerini almıştır. Antik dönemde haftanın yedi günü bu yedi metal ile ilişkilendirilerek her bir güne,

gezegenlerin ruhlarının yardımcı olduğuna ve bunların metal ve renklerini temsil ettiğine inanılmıştır. Buna göre *Güneş*'in yönettiği gün *pazar* olup metali *altın*; *Ay*'ın yönettiği gün *pazartesi*, metali *gümüş*'tür.³

İran'dan çıkan Mithra'nın, Babil'de yıldız inançlarından etkilenmesi sonucu, bu kültürün bazı törenlerde yıldız ve gezegen isimlerinin Mitraizm'deki yedi dereceyi ifade ettiği ve yedi dereceyi geçerek kurtuluşa ulaşacaklarına inanılırdı. Yedi derecenin her biri de bir gezegenin gözetimi altındaydı. Bu yedi gezegenin ismi, haftanın gün isimlerinde de etkili olmuştur. Buna göre Güneş günü Sunday, Pazar iken Ay günü moonday/Monday, Pazartesi olarak yerini almıştır. Diğer günler ise; Mars günü (Germen Tiwes / Tuesday, Salı), Merkür günü (Germen Woden / Wednesday, Çarşamba), Jüpiter günü (Germen Thor / Thursday, Perşembe), Venüs günü (Germen Frigg / Friday, Cuma), Satürn günüdür (Saturday, Cumartesi) (Kızıl'dan 2013: 117, 119, 132-133).

Anadolu'ya Babil'den önce gelen Mithra inancı, Armenia ve Kapadokya'da yerleşmiş, M.S. V. yüzyıla kadar asırlarca Anadolu'da kendisini hissettirmiş, hatta Armenia'da bir devlet kültürüne dönüşmüştür (Kızıl'dan 2013: 119).

EK'de, haftanın günleriyle ay, güneş ve diğer gezegenlerin bağlantısı, *aynakün* "cuma" kelimesiyle de ilgi kurularak "Cuma günü" anlamını yansıtan *aykün* maddesinin açıklamasında da geçer: *Latince "ay günü" kavramı, "Cuma" ile bağlantılı değildir, çünkü yıldızlara göre haftanın günlerinin Roma düzeni farklıdır: Pazar Güneş'in günü, Pazartesi Ay, Salı Mars, Çarşamba Merkür, Perşembe Jüpiter, Cuma Venüs, Cumartesi Satürn. (İlk ikisi modern Almanca ve İngilizce'ye geçti: Sonntag, Pazar, Montag, Pazartesi)* (Garkavets 2010:186).⁴

Güneş ile ilişkili olan Mithra, Roma'daki Güneş tanrısı ile özdeşleştirilmiş ve birinci yüzyılda Roma ve İtalya'da çok yaygınlaşan İran'ın Mithra inancından, Hristiyan inancı çok etkilenmiştir (Kızıl 2013: 129-130) Bugün, Hristiyan toplumlarında Pers kökenli dinin yansımaları hâlâ görülmektedir.

Kıpçak sahasına geldiğimizde ise benzer yansımalar, kuzeydeki Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinin söz varlığından anlaşılmaktadır.

Aynı etkilenme doğuda da söz konusudur. "Gün ışığı, aydınlık" anlamındaki Mitra adı, Eski Hint ve İran metinlerinde ortaktır.⁵ Batıda Mesih olarak tanımlanan Güneş tanrısı Mithra, doğuda ise Eski Uygurların Mani metinlerinde tanrı olarak değil Buddha olarak, Maniheizt Soğd metinlerinde de genellikle *tanrı Buddha* veya *geleceğin Buddha'sı Maithreya* olarak gösterilir: *teñri tilinçe kertü mitri burhana göge yalkagay* (BTV 293-295) 'Tanrı dilince gerçek Mithra Buddha'yı övüp yükseltecek.' (Tokyürek 2019: 474).

Yukarıdaki bilgilere göre, EK'de rastlanılan güneş ve ay ile ilgili ifadeler, eski çağlarda Mithra inancını bir devlet kültürü yapan bugünkü Hristiyan Ermenilerin bu inançtan etkilenmeleri sonucu kendi bünyesinde yaşatıp Kıpçak Türkçesine de yansıttıkları ifadeler olarak düşünülebilir. Yukarıda EK'den verilen sembollerin açıklamasında geçen *Ay*, *gümüş*, *pazartesi* ifadeleri ve bunların birbirleriyle ilişkisi, Ermenilerin Hristiyanlığı benimsediklerinden de yola çıkılarak Mitraizm'in etkisinde kalmaları ve ilk çağlardaki diğer toplum ve inançların yansımaları olarak görülebilir.

Tüm bunlarla birlikte ay, hareketleri ve pek çok özellikleriyle Türk masallarına, efsanelerine, destanlarına da konu olmuş, inanışlarında da yer etmiştir. Güzelliğin de sembolü olan ay, Kutadgu Bilig'de "yalçık" olarak farklı şekilde karşılık bulmuş, kullanılmıştır (Ögel 2014: 237, 249-257).

³ <http://www.burclar.net/astroloji/gezegenler-ve-simya/> Erişim: 7.04.2020

⁴ *Cuma* anlamındaki Farsça "ādīna" *ayna* kelimesi, CC I, II ve RS'de de karşımıza çıkar. *Ayna kün* ise RS'de "Cuma günü" olarak açıklanmış olup CC I, II ve KTS'de bulunmamaktadır. KE'de her iki söz de yer almamıştır.

⁵ <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/14/C14023276.pdf> ss.288.

Erişim: 18.05.2020.

Eskiden beri güneşin altına; ayın, hilâlin gümüşe benzetilmesi yanında, ayın durumuna göre, çeşitli yönlerden tüm dünyaya, insanlara, diğer canlı ve cansız varlıklara iyi veya kötü birçok etkisinin olduğuna inanılmış; bu hususlarla ilgili söylentilere *astroloji (ilm-i tencîm / ilm-i nücûm), ilm-i ahkâm-ı nücûm, ulûm-i hafıyye ve ulûm-i garibe* tarzındaki eserlerde genişçe yer verilmiş, bu düşünce ve anlayışların izleri halk kültürüne, edebî ve tasavvufî eserlere de yansımıştır. Ay ile ilgili, Türk ve dünya edebiyatında en çok işlenen konu, sevgili ve onun güzel tipidir. Buradan hareketle beşerî, mecazi sevgilinin yüzü veya kendisi ay ya da güneştir.⁶

EK'de sembolle ifade edilen ay ve gümüşün, çağlar öncesi çeşitli inançların yansımasının yanında, renk bakımından aralarındaki benzerlikten dolayı birlikte verilmiş olabileceği de söz konusudur. İlk çağlardan beri süregelen gümüş ve altının ay ve güneşe benzetilmesi, tamamen aynı sebeplerle olmasa bile edebiyatımızda da yer almıştır.

EK'de, tarih boyunca önemi olan iki kavramın birlikte verildiği de görülür:

xuyaş-ay güneş ve ay.

Bu astrolojik simgelerin, ikili sözün ve ifade ettiği anlamın izlerine yine geçmişte rastlıyor, bu simgelerin günümüze kadar yansıdığını da görüyoruz.

Eski Türklerde gök tanrı inancı bulunurken Hunlardan beri Ay ve Güneş de kutsal sayılmış, Eski Uygur döneminde Maniheizm ve Budizmin benimsenmesinden sonra Ay, tanrı olarak görülmeye başlanmıştır. Bu dönemde de kün-ay birlikteliğine rastlanır. Örneğin, Manihaizm ve Zerdüştlüğün ortak anlayışlarının yansıması olan dört tanrı inancı, Manihaist Uygurların tövbe duası olan *Huastuanift* eserine yansımış, *tört yaruk tamga*'dan biri olarak *kün ay tenri* de eserde yer almıştır (Özbay 2019: 139).

Genel olarak Türklere baktığımızda ise *Kün-ay* terimine rastlasak da bu terime yüklenen anlam farklıdır.

Esin'in ifade ettiğine göre, eski Çin-Türk geleneğinde biri gündüz biri geceyi ifade eden, ay ve güneş topu biçiminde simge olan Güneş ve Ay, ekinoks mevsimlerinde birleşip "kavuşmak", yani "kün-ay" şeklinde bulunuyordu. Yani gece ile gündüzün eşit olduğu ekinoks zamanlarında *Kün-ay*, bu dönemin simgesi sayılmıştır. Köktürkler, Uygurlar, Karahanlılar dönemi ve sonrasında hem güneş ve ay hem *Kün-ay* hükümdarlık simgesi olmuştur. Çalışmada, Türklere hükümdarlık işareti ile gece ve gündüz simgeleri olan Güneş ve Ay için Türkçe *Kün-ay* veya *Künli-aylı körüşdi* (veya *kavuşdi*) denildiği de belirtilir (Esin'den 2001: 68, 148, 154).

Esin'e göre Türklere *Kün-ay* denen astrolojik simge, güneşin bahara ve ayın, baharın ilk ayına başladığı dönem olan yeni hilâl gününün ve baharın ilk ayının ilk gününün işaretiydi. Esin, *Kün-ay* simgesinin Farsça mihr ü mâh (güneş ve ay) adıyla Selçuklulara ve Osmanlılara geçip, Osmanlı bayraklarında Zülfikar ile birlikte resmedildiğini, bugünkü Türk bayrağının da bu eski geleneğe bağlandığını belirtir (Esin 2001: 69).

Kün-ay astrolojik simgesinin piktogramlarının Esin'in çalışmasında gösterilmesi ile Ay'ın, hilâl şeklinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Türk bayrağının eski dönemlerle bağlantısı, *Kün-ay* simgesindeki ay, yani hilâl ile ilgili olmalıdır. Büyük değeri olan ay yıldızlı bayrağımızdaki ay, hilâl şeklinde olup başka milletlerin bayraklarında da bulunmaktadır: Özbekistan, Türkmenistan, Tunus, Singapur, Cezayir gibi.

Bugün anlamı veya sebebi bilinmeden kullanılan pek çok değer, unsurun, aslında belli sebeplerle eski Türkçe dönemine, hatta daha öncesine, çağlar öncesine dayandığı, bu gibi bağlantılarla daha net anlaşılmaktadır.

b. Ay ile ilgili fiiller

⁶ <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/4/C04015601.pdf>, ss.187,189,190.

Erişim: 18.05.2020.

Doğma, batma ve tutulma eylemleri hem güneş hem ay için geçerli olduğundan ilgili terimler genellikle iki gök cismi için kullanılmıştır. İsim kısmında olduğu gibi, burada da her iki terim birlikte ele alınacaktır.

KTS

- toğ-** (II) (Güneş, ay) doğmak (KK)
bat- 2. (Güneş, ay vb.) batmak (İM, KF, KK, TA)
uyak-(Güneş) batmak (İM)
dolun- (Güneş, ay vb.) batmak (İH)
tolun- (II) (Ay, güneş) batmak (Kİ)
kayış- Güneş batmak (İM)
keç- (III) Güneş batmak, kaybolmak (MS)
açar- (II) Tan yeri açılıp aydınlanmak (İM)
açart- Tan ağarmak (İM)

KE

- keç-III.** (Güneş veya ay) batmak.
toğ- 2 güneş veya yıldız ortaya çıkmak.
kün bat- güneş ufukta kaybolmak.

Bu fiil, *kün* ve *bat-* maddelerinin altında **k. bat-, kün b.** “güneş ufukta kaybolmak.” olarak yer alır.

Kayış- fiiline KE’de de rastlanır:

- kayış-** Kaymak, kayarak gitmek, meyletmek, (gölge) dağılmak, (güneş) batmak.
kıyş- Kaymak, kayarak gitmek, yönelmek, yoldan sapmak, meyletmek, (gölge) dağılmak, (güneş) batmak.

KE’de *ay* madde başının altında *ay* kelimesinden oluşan sözlere de yer verilir:

- a. kızlen-** ay görünmemek.
a. körün- yeni ay görünmekle ay başlamak.

CC II

- uyah-**(güneş, ay ve yıldız) batmak
kün uyah- güneş batmak

EK

- tolun-** güneş, ay batmak
tan at- güneş doğmak
çon- batmak (güneş ve ay için)
bat- 2. güneş batmak
batış gün batımı, batı
künbatış, künbatışı gün batımı, batı
küntoğuş, küntoğuşu gün doğumu, doğu

Kelimelere bakıldığında aşağıdaki noktalar dikkat çekmiştir:

-KTS’de *tolun* ismi Dolunay’ı ifade ederken *dolun-* fiilinin Ay veya Güneş’in batmasını ifade etmesi dikkat çekicidir. Birincisi “-un” fiilden isim yapım ekiyle (*tolun*), ikincisi “-un-” fiilden fiil yapım ekiyle (*tolun-*) yapılmıştır. Dikkat çekici olan ise aynı kökten gelen ve biri isim diğeri fiil olan bu kelimelerin farklı anlamlar yansıtması, birinin gökteki Ay’ı ifade ederken diğेरinin gökteki Ay veya Güneş’in batmasını ifade etmesidir.

-*Kayış-* fiilinin “güneş batması” anlamında kullanılması, *kay-* fiilinden kaynaklanmaktadır. Güneşin giderek kayması ve bunun sonucunda batması, bu fiil için anlamlı görünmektedir.

-TDK'nin *Güncel Türkçe Sözlük*'ünde Türkçe **tan** kelimesi, "Güneş doğmadan önceki alaca karanlık, fecir." anlamında olup Arapça *şafak* kelimesi de güneşin batışıyla ilgilidir:

şafak Ar. Güneşin batışından sonraki alaca karanlık (MS).

Tan kelimesinin *akar-* fiiliyle bağlantısı bizi *ak* ismine götürür. "Beyaz" anlamındaki *ak* kelimesine gelen "+ar-" isimden fiil yapım eki, "ağarmak, beyazlaşmak" olarak kelimeye anlam verir. Bu anlam da sabah, alaca karanlığın aydınlanmaya başlaması, ağarmasıyla ilişkili olup bugün de kullanılmaktadır. Sözlükte, fiilin geçişsiz ve oldurgan olan iki şekli de (*açar-*, *açart-*) aynı anlamı vermiştir.

Keç- fiili de güneşin geçip gitmesi, kaybolması ile ilişkilendirilmiş olmalıdır.

İM'de *uyak-*, CC'de *uyağ-* olarak geçen fiile, *Ötüken Türkçe Sözlük*'te de rastlanır:

Uyak- fiili *uyā-mak* > *uya-k-mak* şeklinde gösterilip Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesi ile ilişkilendirilirken "Güneş ve yıldız için gurup etmek; batmak; kavuşmak; ışığı kararmak" anlamındadır.

Uyah- fiili ise *uyağ-mak* şeklinde gösterilip Eski Anadolu Türkçesi ile ilişkilendirilmiş ve (Yıldız, Güneş, Ay vb. için) batmak; gurup etmek anlamı verilmiştir (Çağbayır 2017: 6032).

Y. Unat, Astronomi terimleriyle ilgili sözlük denemesinde önceki dönemlerde konuyla ilgili yazılan metinlerde *gurûb* şeklinde geçen kelimeyi Türkçe *batma* kelimesiyle karşılamıştır. (Unat 2000: 654).

Gurûb 1) Batma; (İng. setting): Bir gökcisminin ufku altına inmesi. 2) Gün batması; (İng. sunset): Güneş'in ufku altına inmesi.

EK'de farklılık olarak görülen *kon-* fiilinin *batmak* anlamında kullanılması ilginçtir.

Başka bir gök olayı olan Güneş ve Ay tutulmaları da Kıpçak sahasının söz varlığında yerini bulur.

KTS

tutul- (III) (Güneş ve ay) tutulmak (BM, TZ)

RS

tutun- Ay ve Güneş tutulma olayına uğramak.

RS'de, *tutun-* fiilinden dolayı, *ay tutundu* sözü, anlamı olmadan, açıklama yapılmadan, madde başı *ay* kelimesinin altında verilmiştir. Ancak *ay tutundu* sözünün ay tutulmasına işaret ettiği aşikârdır.

KE'de de madde başı *ay* ve *kün* kelimelerinin altında *a. tutul-*, *k. tutul-* olarak verilmiştir:

ay tutul- ay tutulmak, ay dünyanın gölgesine girmek.

kün tutul- güneş tutulmak.

Ay veya güneş tutulmaları ile ilgili söz varlığı CC ve EK'de görülememiştir. CC'de çoğunlukla Hz. İsa ve Hristiyanlıkla ilgili söz varlığı olup sınırlı sayıda diğer alanlarla ilgili sözler bulunsa da tutulmayla ilgili söze rastlanmamıştır. 1800 sayfalık Rusça açıklamalı sözlükte yer alan EK'nin söz varlığı içinde de konuyla ilgili sözlere denk gelinmemiştir.

SONUÇ

Kıpçak alanı söz varlığı içinde ay ile ilgili önemli kavramların yer aldığı görülmektedir. CC'de ve EK'de Hristiyanlıkla ilgili kavramlara da yer verilmesi doğaldır. EK'de Mithra ile ilgili kavramların bulunması ise bu inancın, çok eski dönemde doğrudan Ermeni toplumuna geçmesiyle

ilgili olabileceği gibi Hristiyanlık üzerinden geçmiş olabileceğini de akla getirir. Eski Hint ve İran metinlerinde ortak olan Mithra'nın Doğu'da, Eski Uygurlarda da yansması görülür.

Yazıda ayrıca, bugün Türkler tarafından, anlamı veya sebebi bilinmeden kullanılan pek çok değer, unsurun, aslında belli sebeplerle eski Türkçe dönemine, hatta daha öncesine, çağlar öncesine dayandığı da görülmüştür: Eski Türklerde Xuyaş-ay söz birlikteliğindeki ay ile kastedilenin hilal olmasından yola çıkılarak hilalin, ay-yıldızlı bayrağımıza yansması gibi.

Kıpçak Türkçesinin güney sahasında ay ve ilgili kelimelerde Müslümanlığın etkisiyle Arapçanın etkisi göze çarparken (*Kamer, hilal, bedir* gibi) kuzey sahasında Hristiyanlığın da etkisi sonucu sözlerin yansıttığı anlam ile altında yatan anlamlar farklılık gösterebilmektedir. Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin söz varlığı, sadece kelimelerden ibaret olmayıp metinlerde kullanılan ve kimisi eski çağlara kadar uzanan sembollerle de açıklanmıştır. EK'de rastlanan semboller ve yansıttıkları ifadelerde ayın, *pazartesi* ve *gümüş* ile olan ilgisi gibi. Bu durum, ilk çağlardaki diğer toplum ve inançların yansmaları ile Hristiyanlığın benimsenmesinden de yola çıkılarak Ermenilerin Mitraizm'in etkisinde kalmaları olarak görülebilir. Ermenilerin, Kıpçak Türkçesinden de etkilenip bu dili kendi harfleriyle kullandıkları görülse de önceki çağlarda benimsenen Mitra inancı, Kıpçak sahasının kuzey koluna, Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin söz varlığına da yansmıştır.

KAYNAKÇA

- Argunşah, M., Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus. İstanbul: Kesit.*
- Caferoğlu, A. (2012). "Türk Onomastiğinde Ay ve Güneş Unsurları". İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 13 (0), 19-28.
- Çağbayır, Y. (2017). *Ötüken Türkçe Sözlük, C.5.* İstanbul: Ötüken.
- Eminoğlu, E. (2011). *Kitâbü'l-Ef'al (Kıpçakça Satır Arası Sözlük)*, Ankara: Akçağ.
- Ercilasun, A.B., Akkoyunlu, Z. (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk.* Ankara: TDK.
- Esin, E. (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kabalcı.
- Garkavets, A. (2010). *Kıpçaksköye pis'mennoye naslediye, Tom III, Kıpçakskiy slovar.* Almatı: Baur-Kasean.
- Güner, G. (2017). *Resûlî Sözlüğü'nün Türkçe Söz Varlığı.* İstanbul: Kesit.
- Kızıl, H. (2013). Mitra'dan "Mithras'ın Sırları"na Mitraizm'in Kuruluş Serüveni". *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 17 Sayı: 55 (Bahar 2013). s.113-136.
- Orkun, H.N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK.
- Ögel, B. (2014). *Türk Mitolojisi, C.II.* Ankara: TTK.
- Özbay, B. (2019). *Huastuanift- Manihaist Uygurların Tövbe Duası*, Ankara: TDK.
- Tokyürek, H. (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri.* Ankara: TDK.
- Toparlı R., Vural H., Karaatlı R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü.* Ankara: TDK.
- Unat Y. (2000). "Eski Astronomi Metinlerinde Karşılaşılan Astronomi Terimlerine İlişkin Bir Sözlük Denemesi", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı: 11. s.633-696.
- <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/14/C14023276.pdf> s.s.288. Erişim: 18.05.2020.
- <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/4/C04015601.pdf>, s.s. 187,189,190. Erişim: 18.05.2020.
- <http://www.burclar.net/astroloji/gezegenler-ve-simya/> Erişim: 7.04.2020

Kısaltmalar

Dîvânu Lugâti't-Türk (DLT),

Codex Cumanicus (CC: CC I, CC II),
Resûlî Sözlüğü'nün Türkçe Söz Varlığı (RS),
Kitâbü'l-Ef'âl - Kıpçakça Satır Arası Sözlük (KE),
Kıpçakskoye pis'mennoye naslediye, Tom III, Kıpçakskiy slovar (EK),
Kıpçak Türkçesi Sözlüğü (KTS),
Kıpçak Türkçesi Sözlüğü (KTS) içinde yararlanılan kaynaklar ve kısaltmaları:
Kitâbu Bülgatü'l-Müşâk Fî Lügati't-Türk Ve'l-Kıfçak (BM),
Kitabü'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk (Kİ),
Et-Tuhfetü'zZekiyye Fî'l-Lügâti't-Türkiyye (TZ),
El-Kavaninü'l-Külliyeye Li-Zabti'l-Lügâti't-Türkiyye (KK),
Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümânı Türkî ve Acemî ve Mugâlî (TA),
Ed-Dürretü'l-Mudiyeye Fî'l-Lügâti't-Türkiyye (DM),
Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistân Bi't-Türkî) (GT),
Baytaratu'l-Vâzıh (BV),
El-İdrâk Haşiyesi (İH),
İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin (İM),
Kitâb Fî İlmi'n-Nüşşâb (İN),
Kitab Fî'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't- Türkî (KFT),
Kitâbfî'l-Fıkh (KF),
Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî (MS),
Kitâb Fî Rıyâzâtı'l-Hayl (RH),
Münyetü'l-Guzât (MG).

